

पालि अनि नेपाली भाषाका कारक व्यवस्थाको तुलनात्मक अध्ययन

– डा महेश प्रधान
साउथफिल्ड महाविद्यालय

सार – पालि र नेपाली दुवै भारोपेली परिवारको सतम् वर्गका भाषाहरू हुन्। पालिचाहिँ विशेषतः मध्ययुगीन भारतीय आर्य भाषाबाट व्युत्पन्न भएको एउटा प्राकृत भाषा हो भने नेपाली आधुनिककालीन आर्यभाषाको खस अपभ्रंशबाट विकसित भएको भाषा हो। प्रस्तुत लेखको मूल उद्देश्य पालि तथा नेपाली भाषाका कारक व्यवस्थाको तुलना गर्नु हो। यहाँ पालि भाषाका लागि त्रिपिटकमा रहेका सूत्र अनि व्याकरण पुस्तकका आधारमा तथ्य सङ्कलन गरिएको छ। यसरी पुस्तकका आधारमा तथ्य सङ्कलन गरिएको प्रस्तुत लेखमा वर्णनात्मक विधि अँगालिएको छ। यसमा पालि र नेपालीमा रहेका आठ प्रकारका कारकहरूको तुलना गरिएको छ। पालि अति प्राचीन भाषा भएकाले जानकारीका लागि यसका उद्भवबारे छोटो विवरण पनि यस लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ।

बीज शब्द – पालि, बुद्ध, त्रिपिटक, कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, सम्बन्ध, अधिकरण, सम्बोधन कारक, विभक्ति।

१ पालि भाषाको परिचय

पालि-संस्कृत-हिन्दी-अङ्ग्रेजी शब्दकोशमा पालि शब्दलाई पङ्क्तिका अर्थमा लिइएको पाइन्छ (सिंह, इ सं २०११, पृ-३९४)। भगवान् बुद्धले बुद्धत्व लाभ गरेपश्चात् ४५ सालसम्म कोसी

कुरुक्षेत्र तथा हिमाचल-विन्ध्यातिर धर्म प्रचार गरिरहे। उनले अत्यन्त सरल र सरस भाषामा लोकोत्तर धर्मको उपदेश दिने गर्दथे। यसैले उनका शिष्यहरूले **धर्मोपदेश** सजिलै कण्ठ गर्दथे। त्यस समय साझा भाषाका रूपमा बोलिने मागधी भाषामा उनले उपदेश दिने गर्दथे। यद्यपि विभिन्न प्रान्तबाट आएका भिक्षुहरूद्वारा बोलिने स्थानीय भाषिकाका केही पुट भने रहेकै हुन्थे। **मोगलान** व्याकरणको एउटा श्लोकमा 'सिद्धिमिद्धगुणं साधु नमस्सित्वा तथागतं, सधम्म सङ्घ भासिस्सं मागधं सदलक्खं' भनेर मागध शब्दको लक्षण बुझाइएको देखिन्छ। पालि शब्दको प्रयोग केवल मूल **त्रिपिटक**का निम्ति मात्र गरिन्थ्यो, जस्तै-दीघ निकाय पालि, उदान निकाय पालि आदि। शनै शनै मागधी भाषालाई पालि भनियो तब पालि शब्दको व्युत्पत्ति पाटलि, पल्लि आदिबाट भएको भन्न थालिएको देखिन्छ। त्यसैले पालिको 'नाम' तथा 'धातु'-का रूपमा धेरै भिन्नता देखिन्छ।

बुद्ध कालमा मागधमा मागधी भाषा बोलचालका रूपमा प्रचलनमा रहिआएको देखिन्छ। त्यस ताक बुद्ध एवम् तिनका अग्रश्रावकहरूद्वारा दिइएको उपदेशलाई लिपिबद्ध गरिएको थिएन। त्यसैले पालि भाषाको विशेष लिपि भने देखिँदैन। पालि भाषालाई भारतमा देवनागरी, बर्मामा बर्मी, श्रीलङ्कामा सिंहाली, थाइल्यान्डमा कम्बोज र लन्डनमा रोमन लिपिमा लेखिएको भेटिन्छ। पालि शब्दको मूल अर्थ संरक्षण गर्नु भन्ने हुनाले **विनय, सुत्त** एवम् **अभिधम्मपिटक** तीनवटै ग्रन्थ पालि भाषामा लिपिबद्ध गरी संरक्षण गरिएको छ। राजा अशोकका पुत्र महिन्द अनि पुत्री संघमित्त धर्मदूतका रूपमा श्रीलङ्का जाँदा मौखिक रूपमा बुद्धवचन लिएर गएका थिए। श्रीलङ्काको सिंहाली भाषाबाट अलग राख्ने क्रममा पिटक साहित्यलाई 'तन्ति' पनि भनिएको पाइन्छ। यसरी 'तन्ति'-देखि 'तांती' हुँदै पालि शब्दको व्युत्पत्ति भएको विद्वान्हरूको भनाइ पनि रहेको पाइन्छ। मौखिक रूपमा रहेको बुद्ध वचनलाई इस्वी पूर्व २९औँ शताब्दीमा चौथो सङ्गतीको समय श्रीलङ्कामा ताडपत्रमा अङ्कित गरिएको पाइन्छ। तेस्रो शताब्दी अर्थात् अशोकका समयमा ब्राह्मी लिपिमा लेखिएको शिलालेखहरूमा पालि भाषाको नमुना भेटिन्छ (उपाध्याय, इ सं २०००, पृ-१४)।

व्यापक रूपमा पालि शब्दको प्रयोग भएको समय इस्वीको चौथो अनि पाँचौँ शताब्दी हो। आचार्य बुद्धघोषद्वारा लिखित **अट्टकथा** अनि **विशुद्धिमग्गमा** विशेष रूपले पालिको चर्चा गरिएको पाइन्छ। उनले पालिलाई बुद्ध वचन अथवा 'मूल तिपिटक अनि 'पाठ वा मूल तिपिट पाठ' गरी दुईवटा विशेष अर्थमा प्रयोग गरेको पाइन्छ। 'मूल तिपिटक' र 'मूल तिपिटक पाठ'-मा सामान्य भेद पाइन्छ।

आधुनिक भारतमा पालि भाषालाई लिएर गरिएको अध्ययनबाट के थाहा पाइन्छ भने बुद्धघोषद्वारा गरिएको व्यापक चर्चापछि १४औँ शताब्दीको प्रारम्भमा भारतबाट पालि लुप्तप्रायः भएको देखिए तापनि यसलाई पुनः स्थापना गर्ने व्यक्ति अनागारिक धम्मपाल हुन्। यिनले सिंहल (श्रीलङ्का)-बाट भारत आएर शेष सम्पूर्ण जीवन भारतमा व्यतीत गरे। यिनी पछि डा अम्बेडकरले अग्रणी भूमिका निर्वाह गरेको

भेटिन्छ (गडपाल, इ सं २०२०, पृ-२८५)। भारतमा विशेषतः बङ्गला अनि हिन्दीमा पालि पिटकको अनुवाद भएको देखिन्छ। पालिप्रति झुकाउ हुनाका कारण तत्कालीन बङ्गालस्थित चटगाउँमा पहिल्यैबाट बौद्ध सम्प्रदाय बसोबास गर्दथे। यसै ता बङ्गालका चटगाउँ अनि केही हिमालय क्षेत्रबाहेक भारतमा प्रायः मानिसले बौद्ध धर्म अनि पालि भन्ने शब्द नै बिर्सिसकेका थिए। केवल चटगाउँका केही बौद्धहरूले आफ्ना ग्रन्थ मूल भाषा पालिमा पढ्दथे। १२औँ शताब्दीतिर जयदेवले ता बुद्धलाई हिन्दूहरूका दशावतारमध्ये एउटा अवतारका रूपमा स्थापित गरिदिएका थिए।

इ सं १८८० पछि चण्डीचरण सेन, गिरीशचन्द्र घोषले बङ्गलामा बुद्धको जीवनी, कविता र नाटकहरू लेखे। यिनीहरूको लगत्तै पछि अनागरिक धर्मपालका कारण बौद्ध साहित्यको चर्चा चुलिएको देखिन्छ। यसै क्रममा म्याक्समुलरले **सेक्रेड बुक्स अन्व् दी इस्ट**मा पालि ग्रन्थहरूको अनुवाद गरेको भेटिन्छ। लङ्कामा रिज डेविड्स दम्पतीले पालि टेक्स्ट सोसाइटी स्थापित गरी मूल त्रिपिटक अनि यसको अङ्ग्रेजी अनुवाद प्रकाशित गराएको भेटिन्छ। १९औँ शताब्दीका अन्ततिर भने चटगाउँ निवासी पछि दार्जिलिङ गएर बसेका शरत्चन्द्र दासले बुद्धिस्ट टेक्स्ट सोसाइटी स्थापित गरी संस्कृत, तिब्बती अनि अङ्ग्रेजीमा बौद्ध साहित्यको सम्पादन अनि अनुवाद गर्न थालेका देखिन्छ। उनैका कारण दार्जिलिङको नाउँ पनि जोडिन गएको देखिन्छ।

२ विषय परिचय

‘कृ’ धातुमा ‘अकृ’ प्रत्यय लागेर कारक शब्द व्युत्पन्न भएको देखिन्छ। कारक भनेको क्रियासित सम्बन्ध राख्ने नामपद हो। वाक्यमा नामपदले गर्ने कार्यका आधारमा कारक छुट्याइन्छ। चम्स्की अनुसार वाक्यमा प्रयोग भएको कुनै पनि नाम कारकबिनाको हुन सक्दैन (पोखरेल, वि सं २०५४, पृ-१०६)। वाक्यमा प्रयोग हुने नामपदहरू अवस्था अनुरूप विभिन्न अर्थ तथा कार्यका आधारमा आउन सक्दछन्। पालि भाषाको मूल संस्कृत भए तापनि संस्कृतमा नामको जटिल रूपावली नेपाली तथा अन्य नव्य भारतीय आर्यभाषासम्म आइपुग्दा खिइएर सरल र तिर्यक दुईवटा कारक मात्रमा सीमित रहेको भनाइ पाइन्छ (पोखरेल, वि सं २०५४, पृ-१०७)। नेपालीमा पाइने यी दुवै सरल र तिर्यक रूपका आधारमा अध्ययन प्रस्तुत गर्ने प्रयास यहाँ गरिएको छ। नेपाली भाषामा जस्तै पालि भाषामा पनि अर्थका आधारमा कारकका आठ प्रकार छन्- यसबारे विस्तृत रूपमा अध्ययन प्रस्तुत गर्न अघि पालि भाषामा ‘बुद्ध’ शब्दको पुलिङ्गी रूप कस्तो हुन्छ भन्ने कुरो तालिकामा यसरी देखाइन्छ-

तल दिइएको पुलिङ्गी शब्द ‘बुद्ध’ शब्दमा देखिएको विभक्ति चिह्नद्वारा पालि र नेपालीमा भेद साम्य यसरी छुट्याइन्छ-

विभक्ति	कारक	पालि		नेपाली	
		एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
प्रथमा	कर्ता	बुद्धो	बुद्धा	बुद्धले	बुद्धहरूले
द्वितीय	कर्म	बुद्धं	बुद्धे	बुद्धलाई	बुद्धहरूलाई
तृतीय	करण	बुद्धेन	बुद्धेहि, बुद्धेभि	बुद्धले, द्वारा	बुद्धहरूद्वारा
चतुर्थी	सम्प्रदान	बुद्धस्स, बुद्धाय	बुद्धानं	बुद्धलाई	बुद्धहरूलाई
पञ्चमी	अपादान	बुद्धा, बुद्धस्मा, बुद्धम्हा	बुद्धेहि, बुद्धेभि	बुद्धबाट	बुद्धहरूबाट
षष्ठी	सम्बन्ध	बुद्धस्स	बुद्धानं	बुद्धको/का/की	बुद्धहरूको/का/की
सप्तमी	अधिकरण	बुद्धे, बुद्धस्मिं, बुद्धम्हि	बुद्धेसु	बुद्धमा	बुद्धहरूमा
आलापन	सम्बोधन	हे! बुद्ध, बुद्धा	हे! बुद्धा	हे! बुद्ध	हे! बुद्धहरू

गौण व्याकरणिक कोटि (लिङ्ग, वचन, काल, कारक, पक्ष, पुरुष, आदर)-का आधारमा क्रियाका रूपमा आएको परिवर्तन चिनाउन एउटा सूत्र यसरी देखाइन्छ -

पुरुष	पालि		पालि		नेपाली	
	एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
प्रथम पुरुष	मि	म	गच्छामि	गच्छाम	जान्छु	जान्छौ
द्वितीय पुरुष	सि	थ	गच्छसि	गच्छथ	जान्छौ	जान्छौ
अन्य पुरुष	ति	न्ति	गच्छति	गछन्ति	जान्छ	जान्छन्

क. कारकका दुईवटा प्रकार – सरल र तिर्यक्

नेपाली-मा, -ले, -लाई, -देखि, -बाट, -को, -मा जस्ता नामानुगामी पालिमा -ओ, -आ, -अं, -ए, -एन, -एहि, -स्स, -आनं, -स्मा, -भि, -स्मिं, -सु, -आ, -अ आदि नामानुगामी पद आउँदा तथा सम्बोधन गर्दा आउने नामपद तिर्यक् कारक हुन्छ।

२.१ कर्ता कारक

वाक्यमा क्रिया सम्पन्न गर्ने नै कर्ता कारक हो। पालि भाषामा कर्ता कारकको प्रथमा विभक्तिलाई पाठमा विभक्ति भन्ने गरिएको पाइन्छ। नेपालीमा जस्तै पालिमा पनि क्रिया सम्पन्न गर्ने कर्ता नामिक पदले क्रियासित सोझै सम्बन्ध राख्दछ।

नेपालीमा प्रथमा विभक्तिको एकवचनमा 'केट्' धातुमा -'ओ'प्रत्यय गाँसिएर केटो बुझिए जस्तै पालिमा पनि 'नर्' धातुमा 'ओ' प्रत्यय लागेर 'नरो'हुन्छ जसको अर्थ 'एकजना पुरुष' भन्ने हुन्छ। त्यसै गरी नेपालीमा बहुवचनसूचक 'आ' प्रत्यय लागेर केटोको 'केटा' बहुवचन बुझिए झैं पालिमा 'नरो'-को बहुवचन 'नरा' हुन्छ। पालिमा कर्तृवाच्यको कर्तामा मात्र प्रथमा विभक्ति लाग्दछ। यसबाहेक नेपालीमा सम्बोधन गर्दा जुनसुकै नाम तिर्यक् भए जस्तै पालिमा पनि यस्तै रूप देखिन्छ।

पालिमा सम्बोधन कारकलाई 'आलापन विभक्ति' भनिन्छ, यसमा पनि प्रथमा विभक्तिकै रूप देखिन्छ। जस्तै कसैलाई आमन्त्रण गर्ने अर्थमा लाग्ने विभक्ति तल देखाइएको छ-

केही उदाहरण हेरौं-

एकवचन	अर्थ	बहुवचन	अर्थ
मातुलो	'मामा'	मातुला	'मामाहरू'
कस्सको	'किसान'	कस्सका	'किसानहरू'

आलापन/सम्बोधनका क्रममा आएका प्रथमा विभक्तिका रूपका केही उदाहरण प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

पालि

आवुसोसुमनसामणेरे

रेधुत्ता

हेकञ्जे

नेपाली

'आयुष्मान्! मित्र! शिष्य'

'हे! धुर्त'

'ए! छोरी'

क. कर्ता अनुसार क्रिया अनि कर्म ग्रहण गर्ने कर्ताको रूप यसरी देखाइन्छ-

पालि	नेपाली
कस्सकोमित्तंपस्सति (एकवचन)	‘किसान मित्रलाई हेर्दछ।’
कस्सकोमित्तेपस्सति (बहुवचन)	‘किसान मित्रहरूलाई हेर्दछ।’
कस्सकामित्तंपस्सन्ति (एकवचन)	‘किसानहरू मित्रलाई हेर्दछन्।’
कस्सकामित्तेपस्सन्ति (बहुवचन)	‘किसानहरू मित्रहरूलाई हेर्दछन्।’

यहाँ पालिमा नामिक पद सरल कारकका रूपमा देखिएको छ, क्रिया रूपमा मध्यसर्ग ‘-न’ गाँसिएर बहुवचन ‘पस्सन्ति’ हुन्छ।

ख. करण ग्रहण गर्ने कर्ताको रूप

पालि	नेपाली
वाणिजोरथेननगरंगच्छति	‘व्यापारी रथद्वारा नगरतर्फ जान्छ।’
कम्मनावसलोहोति	‘कर्मका कारण व्यक्ति पापी हुने गर्दछ।’

ग. सम्प्रदान ग्रहण गर्ने कर्ताको रूप

पालि	नेपाली
उपासकयाचकस्सभत्तंददाति	‘उपासकाले भिखारीलाई भोजन दिन्छ।’
बुद्धोसावकानंधम्मदेसेति	‘बुद्धश्रावकहरूलाई धर्मदेशना दिन्छन्।’

घ. अपादान गर्ने कर्ताको रूप

पालि	नेपाली
समणोविहारस्मानिक्खमति	‘श्रमण विहारबाट निस्कन्छ।’
वाणिजानगरासाटकेआहरन्ति	‘व्यापारीहरू बजारबाट वस्त्रहरू लाउँछन्।’

ङ. अधिकरण ग्रहण गर्ने कर्ताको रूप

पालि	नेपाली
मनुस्सागामे/गामम्हिवसन्ति	‘मानिसहरू गाउँमा बस्दछन्।’
मक्कटारुक्खेसुकीळन्ति	‘बाँदरहरू रुखमा खेल्दछन्।’

च अर्कमक क्रियाका कर्ता

यसबाहेक पालि अनि नेपाली भाषामा अर्कमक क्रियाका कर्तालाई कर्म नलिने कर्ताका रूपमा प्रयोग गरिएको देखिन्छ- जस्तै तलका वाक्यमा आएका कज्या-‘छोरी’ अनि पुत्तो- ‘छोरो’-कर्म नलिने कर्ताका रूपमा देखिएका छन्।

पालि	नेपाली
कज्याक्रन्दति	‘छोरी रुन्छे।’
पुत्तोहसति	‘छोरो रुन्छ।’

छ. कर्म पूरक कर्ताका रूपमा आएका पालि अनि नेपालीका केही वाक्यहरू

पालि	नेपाली
पुत्तोभत्तंभुञ्जति-	‘छोराले भात खान्छ।’
कस्सकोमित्तंपस्सति	‘किसानले मित्रलाई हेर्छ।’
बुद्धोधम्मंसेसति	‘बुद्धले धर्मदेशना दिन्छन्।’

२.२ कर्म कारक

नेपालीमा वाच्य परिवर्तन गर्दा जुन नामसित क्रियाको पदसङ्गति हुन्छ, त्यसलाई कर्म कारक भनिएको छ (पोखरेल, वि सं २०५४, पृ-१०१)। कर्तृवाच्यमा द्वितीया विभक्ति ‘-लाई’ अनि बहुवचनमा ‘-हरूलाई’ प्रयोग गरिए जस्तै पालिमा एकवचनमा ‘-अं’ र बहुवचनमा ‘-ए’ प्रत्यय लगाइन्छ। कर्म कारकका रूपमा आएको द्वितीया विभक्ति नेपालीमा सरल र तिर्यक् कारकका रूपमा आएका विभक्ति (जसमाथि घटना घट्छ) त्यही कर्म हुन्छ तर पालिमा कर्म कारकमा आएको विभक्तिले गति पनि दर्साएको देखिन्छ। यसबाहेक गन्तव्य स्थान दर्साउन (कर्म) द्वितीया विभक्तिको प्रयोग हुने गर्दछ। यो गति दर्शक क्रियासँग पनि आउँछ। पालिमा गच्छन्ति ‘जानु’ र आगच्छन्ति ‘आउनु’ क्रिया गतिबोधक मानिएको हुँदा तल पर्वतमा आएको ‘तं’ र ‘ते’ कर्म कारकका रूपमा आएको देखिन्छ। केही उदाहरण हेरौं-

वाक्यमा कर्म दर्साउने केही अन्य उदाहरणहरू-

कर्ता	कर्म एकवचन	कर्म बहुवचन	अर्थ
नर	नरं	नरे	‘पुरुष’
मातुल	मातुलं	मातुले	‘मामा’
कस्सक	कस्सकं	कस्सके	‘किसान’

कर्म कारकले कर्मलाई निर्दिष्ट गर्ने केही वाक्य -

अहंलेखनंलिखामि - मद्वारा चिट्ठी लेखिँदैछ।

पुत्तोनरंपस्सति - छोराले मानिसलाई देख्दछ।

पहिलो वाक्यमा अहंद्वारा पुत्तोको एकवचन सूचक ‘-ओ’ नरंको अनुस्वार द्वितीया विभक्ति अनि पस्सति क्रियाको ‘-ति’ एकवचन प्रत्ययले पदमा सङ्गति देखिएको छ भने वाक्यमा पुत्तानरेपस्सन्ति- ‘छोराहरूले मानिसहरूलाई देख्दछन्।’ पुत्ताको बहुवचन सूचक ‘-आ’, नरेको ‘-ए’ अनि ‘-न्ति’ प्रत्ययका पद सङ्गति देखिएको छ।

एकवचन		बहुवचन	
पालि	नेपाली	पालि	नेपाली
बुद्धं	बुद्धलाई	बुद्धे	बुद्धहरूलाई

पालि	नेपाली
पुत्तो भत्तं भुञ्जति	छोराले भात खान्छ।
कस्सको मित्तं पस्सति	किसानले मित्रलाई हेर्छ।
बुद्धो धम्मं देसेति	बुद्धले धर्म देशना दिन्छन्।

गतिबोधक अथवा गन्तव्य दर्साउने केही वाक्यका उदाहरण हेरौं-

पालि	नेपाली
पुत्तो पब्बतं गच्छति	छोरो पर्वततिर जान्छ।
पुत्ता पब्बते आरुहन्ति	छोराहरू पर्वतबाट ओर्लन्छन्।
मित्तो नगरं गच्छति	मित्र सहर जान्छ।
भूपालो पासादं पविसति	राजा महलमा प्रवेश गर्दछन्।
कुमारो रुक्खं आरुहत	केटो रुखमा चढ्छ।

पालिमा कर्तृवाच्यका कर्ममा, समय तथा दूरत्ववाचक नामानुगामी शब्द, अनि धि-(धिक्कार), अन्तरा (माझ), पति (प्रति) तथा बिना आदि अव्यय पदमा द्वितीया विभक्ति लाग्दछ।

२.३ करण कारक

नेपालीमा करण दर्साउनाका लागि तृतीया विभक्तिको प्रयोग गरिन्छ। जुन वस्तुको प्रयोगद्वारा कुनै पनि क्रिया सम्पन्न गरिएको भन्ने दर्साउन- त्यसै वस्तुका निम्ति तृतीया विभक्तिका रूपमा प्रयोग गरिन्छ भने पालिमा भाववाच्य तथा कर्मवाच्यको कर्तामा, करण कारकमा तथा क्रियाविशेषणमा तृतीया विभक्ति आउने गर्दछ।

एकवचन		बहुवचन	
पालि	नेपाली	पालि	नेपाली
बुद्धेन	बुद्धले, बुद्धद्वारा	बुद्धेहि/बुद्धेभि	बुद्धहरूले, बुद्धहरूद्वारा

जस्तै- 'बालकेन चन्दो दिस्सति' - 'बालकद्वारा चन्द्रमा देखिन्छ'। यस वाक्यमा कर्म प्रधान छ।
 'गोत्तेन गोतमो- गोत्रले गौतम हो।' यहाँ क्रियाविशेषणका कारण तृतीया विभक्ति आएको छ।
 'दण्डेन सप्यं पहरति' - 'लट्टीले साँप मार्दछ।'

करण कारकका तृतीया विभक्ति

पालि	नेपाली
पुत्तो हत्थेन पत्तं गण्हति	'छोरोले हातले भाँडो (पात्र) समात्छ।'
वाणिजो रथेन नगरं गच्छति	'व्यापारी रथद्वारा नगरतर्फ जान्छ।'
पुत्तो हत्थेहि/ हत्थेभि पत्तं गण्हति	'पुत्र हातहरू/द्वारा भाँडो (पात्र) ग्रहण गर्छ/समात्छ।'

‘को सित’ अथवा ‘कसका साथमा’ भन्ने दर्साउनाका लागि पनि तृतीया विभक्तिको प्रयोग गरिन्छ। यी वाक्यहरूमा तृतीया विभक्तिको रूपसित सह वा सद्धिं शब्द आउने गर्दछ। जस्तै –

पालि

उपासको पुत्तेन सद्धिं विहारं गच्छति
पुत्ता मित्तेहि सद्धिं कीळन्ति
वाणिजो कस्सकेन सद्धिं भासति

नेपाली

उपासक पुत्रसित (साथमा) विहार (घुम्न) गर्न जान्छ
पुत्रहरू मित्रहरूसित(मित्रहरूका साथमा) खेल्छन्
व्यापारी किसानसित बात गर्छ

करण कारक व्यक्त हुने अन्य केही उदाहरण यस प्रकार छन्–

क. कारण अनि हेतुद्वारा दर्साइने**पालि**

विज्जाय वसति
कम्मना वसलो होति

नेपाली

विद्याका माध्यमद्वारा जीवन व्यतीत गर्दछ
कर्मका कारण व्यक्ति पापी हुने गर्दछ

ख. शारीरिक दोषबाट**पालि**

अक्खिना काणो

नेपाली

एउटा आँखा नहुनाले कानो

ग. शरीरमा केही वस्तु लगाइदिएको खण्डमा**पालि**

सीसेन भारं वहति

नेपाली

टाउकाद्वारा भारी बोकिन्छ

घ. अव्यय रूप सह, सद्धिं- सहित, साथमा**पालि**

निसीदि भगवा सद्धिं भिक्खुसंघेन

नेपाली

भगवान (बुद्ध) भिक्खु संघका साथ बस्छन्

ड. करण कारक क्रियाविशेषणका साथ आउने गर्दछ

पालि	नेपाली
सुखेन वसति	सुखसित बस्ने गर्दछ

२.४ सम्प्रदान कारक

लाभार्थी, प्राप्त कर्ता, लिने व्यक्ति, आदि दर्साउँछ, प्रत्यक्ष कर्म जे दिने गरिन्छ- जस्तै भोजन दिन्छ। नेपालीमा '-लाई' कारकको तिर्यक रूपलाई कारक भनिएको छ। नेपालीमा कर्म सर्वनाम छ भने '-लाई' जोडिन्छ। पालिमा पनि यस्तै रूप तेसं (उसलाई) सर्वनाम देखिन्छ। वाक्यका आधारमा यसलाई तल देखाइएको छ। यसबाहेक पालिमा क्रोध, ईर्ष्या, प्रशंसा, आरोप, आभिशाप इत्यादि समानार्थी क्रियाले व्यक्तिको सम्प्रदानलाई नियन्त्रित गर्दछ- केही उदाहरण हेरौं-

(देसेति/ददाति)- दिन्छ

पालि	नेपाली
बुद्धस्स, बुद्धाय(एकवचन)	बुद्धका लागि/ निम्ति
बुद्धानं- (बहुवचन)	बुद्धहरूका निम्ति
उपासाक याचकस्स भत्तं ददाति	उपासकले भिखारीलाई भोजन दिन्छ
बुद्धो सावकानं धम्मं देसेति	बुद्धले श्रावकहरूलाई धर्मदेशना दिन्छन्
वाणिजा भूपालाय अस्सेआहरन्ति	व्यापारी राजाका निम्ति घोडाहरू ल्याउँछन्
कस्सको मित्तानं भत्तं पचति	किसानले मित्रका निम्ति भोजन पकाउँछ
क्रोध, ईर्ष्या, प्रशंसा, आरोप, आभिशाप जनाउने सम्प्रदान कारकका केही उदाहरण तलका वाक्यमा देखिन्छ -	

पालि	नेपाली
देवा पि तेसं पिहयन्ति	यहाँसम्म, देवता पनि उसलाई प्रिय मान्दछ। यहाँ प्रशंसा गरिएको छ
दुज्जना गुणवन्तानं उसूयन्ति-	दुर्जन गुणवान्लाई ईर्ष्या गर्दछ
बुद्धस्स सिलाघते (सिलाघा- प्रशंसा)	उसले बुद्धलाई प्रशंसा गर्दछ

२.५ अपादान कारक

नेपालीमा '–देखि' र '–बाट' अधिलिखित लाघे नाम अपादान कारक हो। अपादानको अर्थ खस्नु, झर्नु, ओर्लनु भन्ने बुझिन्छ। पालिमा हेतु, कारण दर्साउने कारकलाई अपादान कारक भनिएको छ।

पालि

बुद्धा, बुद्धस्मा, बुद्धम्हा (एकवचन)
बुद्धेहि, बुद्धेभि (बहुवचन)
समणो विहारस्मा निक्खमति
वाणिजा नगरा साटके आहरन्ति

नेपाली

बुद्धबाट, द्वारा
बुद्धहरूद्वारा
श्रमण विहारबाट निस्कन्छ
व्यापारीहरू बजारबाट वस्त्रहरू लाउँछन्

नेपालीमा आदरार्थी नाममा सकर्मक क्रियाको कर्ता पनि अपादान कारकका रूपमा आएको देखिन्छ। जस्तै – राजाबाट यस्तो हुकुम भयो। त्यसै गरी पालिमा तलका वाक्यमा आएका बुद्धम्हा' आदरसूचक देखिन्छ।

पालि

भूपालो बुद्धम्हा धम्मं याचति
उपासका समणेहि धम्मं लभन्ति
पुरिसो गाम नगरं गच्छति
अस्सा पबतम्हा गामं धावन्ति

नेपाली

राजा बुद्धबाट धर्म देशनाका लागि याचना गर्दछन्
उपासकहरू श्रमणहरूद्वारा धर्म प्राप्त गर्दछन्
पुरुष गाउँबाट नगरतिर जान्छ
घोडाहरू पर्वतबाट गाउँतिर कुद्छन्

२.६ सम्बन्ध कारक

दुईवटा संज्ञाहरूमाझ सम्बन्ध षष्ठी विभक्तिद्वारा दर्साइन्छ। नेपालीमा सहभागी सर्वनाम (उत्तम र मध्यम पुरुष)–मा मात्र सम्बन्ध कारकमा '–रो' प्रत्यय लाग्दछ, अन्यत्र '–को' विभक्ति लाग्छ (पोखरेल, वि सं २०५४, पृ-१११)। जस्तै – नेपालीमा मेरो, तेरो, तिम्रो हाम्रो तर पालिमा 'स्स' एकवचन अनि 'नं' बहुवचन प्रत्ययद्वारा सम्बन्ध स्थापित हुन्छ। जस्तै – बुद्धस्स (एकवचन) –बुद्ध को, की, बुद्धानं (बहुवचन)– बुद्धका।

एकवचन

पालि

वाणिजस्सपुत्तो

नेपाली

व्यापारीको पुत्र

वाणिजस्सपुत्ता	व्यापारीका पुत्रहरू
भूपालस्स पासदा	राजाको महल
बहुवचन	
पालि	नेपाली
कुमारानं मित्ता	कुमारका मित्रहरू
बुद्धस्स श्रावाका	बुद्धका श्रावकहरू

कस्सकस्स^६ पुत्ता^१ रुक्खे^२ आरुहन्ति (गति दर्साउनाले रुखतिर भन्ने द्वितीया विभक्ति प्रयोगमा आएको देखिन्छ। जस्तै ‘-किसानको पुत्र रुखमा चढ्छन्’)

सत्था^२ देवमनुंस्सानं^६- ‘शास्ता (कल्याण मित्र, गुरु, तर भगवानका निम्ति प्रयोग गरिएको पाइन्छ) देव र मनुष्यहरूको शिक्षज्ञ।’

२.७ अधिकरण कारक

नेपालीमा ‘-मा’ प्रत्यय लागेर आएको कारकका तिर्यक रूपलाई अधिकरण कारक भनिन्छ। पालिमा स्थान र समय दर्साउन तिर्यक रूपको प्रयोग गरिन्छ। नेपालीमा पनि स्थानसूचक ‘टेबलमा’, मौसम सूचक ‘गर्मीमा’, अधिकरण कारक हुन्छन्।

पालि	नेपाली
मनुस्सा गामे/गामम्हि वसन्ति	मानिसहरू गाउँमा बस्दछन्
मक्कटा रुक्खेसु कीळन्ति	बाँदरहरू रुखमा खेल्दछन्
उपासका विहारम्हि सन्नपतन्ति	उपासकहरू विहारमा एकत्रित हुन्छन्
समणा आसनेसु निसीदन्ति	श्रमणहरू आसनमा बस्दछन्

२.८ सम्बोधन कारक

पालिमा व्यक्तिलाई सम्बोधन गर्दा बुझाउने नाम तिर्यक कारकमा हुन्छ तर क्रियासितको पदसङ्गति भने हुँदैन।

बुद्ध, बुद्धा (एकवचन)- हे! बुद्ध
बुद्धा (बहुवचन)- हे! बुद्धहरू

समण- हे! श्रमण
 उपसाका- हे! उपासकहरू
 राहुल- हे! राहुल

३ निष्कर्ष

संस्कृतमा ऐन्द्र, चान्द्र, पाणिनीय, सारस्वत आदि व्याकरण भए जस्तै पालिमा पनि कच्चान, मोग्गलान, सद्दनीति आदि पालि भाषाका सर्वाङ्ग व्याकरणका रूपमा रहेका देखिन्छन्। संस्कृतमा जस्तै संज्ञा, परिभाषा, विधि, नियम, अतिदेश तथा अधिकार गरी छ प्रकारका सूत्रबाट पालि व्याकरण रचिएका देखिन्छन्। पालि भाषाको कच्चान व्याकरणका ६७५, मोग्गलानका ८१७ तथा सद्दनीतिमा १३९१ सूत्रहरू रहेका पाइन्छन्। पालि बोलचालको भाषा भएका धेरै अपवादहरू हुने गर्दथे, यसैले पालि व्याकरण पढेर मात्र पालि भाषाका सबै प्रयोगहरूबारे परिचित हुनु असम्भवप्रायः रहेको कुरो जनाइएको पाइन्छ। यहाँ पालि तथा नेपाली भाषाका कारकीय व्यवस्थाको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको हुँदा त्यसबाट प्राप्त जानकारीका केही टिपोट यसरी राखिन्छ -

पालि अनि नेपाली भाषा दुवैमा अर्थका आधारमा आठ प्रकारका कारकहरू रहेका छन्। यी दुवै भाषामा सरल र तिर्यक कारक रहेका देखिन्छन्। नेपालीमा प्रथमा विभक्तिको एकवचनमा 'केट्' धातुमा 'ओ' प्रत्यय गाँसिएर केटो बुझिए जस्तै पालिमा पनि 'नर' धातुमा ओ प्रत्यय लागेर 'नरो' हुन्छ, जसको अर्थ एकजना पुरुष भन्ने बुझिन्छ। पालिमा कर्म कारकमा गन्तव्य स्थान दर्साउन (कर्म) द्वितीया विभक्तिको प्रयोग हुने गर्दछ। यो गतिदर्शक क्रियाका साथमा पनि आउँदछ। पालिमा भाव वाच्य तथा कर्म वाच्यका कर्ता, करण कारक तथा क्रियाविशेषणमा तृतीय विभक्ति आउने गर्दछ। पालिमा क्रोध, ईर्ष्या, प्रशंसा, आरोप, आभिशाप इत्यादि समानार्थी क्रियाले व्यक्तिको सम्प्रदानलाई नियन्त्रित गर्दछ। नेपालीमा सहभागी सर्वनाम (उत्तम र मध्यम पुरुष)-को मात्र सम्बन्ध कारकमा '-रो' प्रत्यय लाग्दछ, अन्यत्र -'को' विभक्ति लाग्छ। तर पालिमा 'अस्स' एकवचन अनि 'नं' बहुवचन प्रत्ययद्वारा सम्बन्ध स्थापित हुन्छ। पालिमा स्थान र समय दर्साउन तिर्यक रूपको प्रयोग गरिन्छ। नेपालीमा पनि मौसमसूचक 'गर्मीमा', स्थान सूचक 'दार्जीलिङमा' अपादान कारक हुन्छ। दुवै भाषामा सजीव कर्ताले कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, अधिकरण कारकलाई लिएको देखिन्छ। पालि अनि नेपाली भाषामा अकर्मक क्रियाका कर्तालाई कर्म नलिने कर्ताका रूपमा प्रयोग भएको देखिन्छ। यसरी अर्थ र रूपका आधारमा पालि अनि नेपाली भाषाका कारक व्यवस्थाको स्थूल रूपको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोध पत्रको उद्देश्य रहेको छ।

सन्दर्भ

१. सिंह योगेन्द्र, इ सं २०११, पालि संस्कृत हिन्दी अङ्ग्रेजी शब्दकोश, नई दिल्ली, डी के प्रिन्ट वर्ल्ड।
२. सिल्वा लिली डे, इ सं २०११, प्रारम्भिक पालि (पालि प्राइमर का हिन्दी अनुवाद), इगतपुरी, विपश्यना, विशोधन विन्यास।
३. उपाध्याय भरतसिंह, इ सं २०२२, पालि साहित्यका इतिहास, इलाहाबाद, प्रयाग, हिन्दी साहित्य सम्मेलन।
४. गडपाल प्रफुल्ल (सम्पा), इ सं २०२०, राहुल सांकृत्यायन, पालि साहित्यका इतिहास, नई दिल्ली, सम्यक प्रकाशन।
५. पोखरेल माधव प्रसाद, वि सं २०५४, नेपाली वाक्य व्याकरण, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं, एकता बुक्स।
६. कश्यप भिक्षु जगदीश, इ सं १९६३, पालि महाव्याकरण, द्वितीय संस्करण, दिल्ली, मोतिलाल बनारसीदास।
७. पोखरेल माधव प्रसाद, विसं २०५४, नेपाली वाक्य व्याकरण, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं, एकता बुक्स।

•